

روزگاران

نقشی از سه هزار سال تکاپو

از اوایل قرن حاضر که تاریخ‌نویسی نوین در ایران راه یافت، اندیشه نگارش یک دوره کامل از تاریخ این سرزمین یکی از دغدغه‌های مورخان بوده است. نخستین و جدی‌ترین عزم این کار را باید در قول و قرار سه جانبه حسن پیرنیا (مشیرالدوله)، عباس اقبال آشتیانی و سید حسن تقی‌زاده سراغ گرفت. این سه اگر چه مساعی درخوری به خرج دادند و تالیفاتی هم کردند، اما کارشان به پایانی که قرار بود و باید، نرسید و میراث آنها کتاب‌هایی درباره برخی دوره‌های تاریخ ایران در حد منابع در دسترس آنها بود و نیز گزارشی از تاریخ سیاسی و سلسله‌ای ایران از آغاز تا پایان قاجاریه که پیرنیا و اقبال از خود به یادگار گذاشتند.

بدین ترتیب اندیشه مذکور آنطور که باید جامه عمل نپوشید، مدتی بعد طرح عملی این کار از دانشگاه کمبریج سر در آورد و در آنجا طی حدود سه دهه (دهه‌های ۶۰، ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم میلادی) دوره‌های ۷ جلدی از تاریخ ایران در قالب مجموعه‌ای از مقالات فراهم آمد!

تاریخ‌نویسی کمبریج برای ایران با اینکه حرکتی مهم برای تنظیم دوره‌ای مستمر و مستند از تاریخ سیاسی و تمدن ایران بود و نویسندگان آن نیز بیشتر از صاحب‌نظران بودند، اما تا آنجا که به مخاطبان ایرانی بویژه علاقه‌مندان غیر مورخ به تاریخ این مرز و بوم مربوط می‌شود، استفاده‌ای فراگیر در ایران نیافت و در واقع به نیاز جامعه ایرانی پاسخ نداد. بیگانگی زبانی و سنگینی برخاسته از اسلوب پژوهشی کار از جمله موانعی بودند که نه تنها جلوی استفاده گسترده از آن را گرفتند بلکه حتی ترجمه آن را با مشکل مواجه ساختند. حتی بخش‌های ترجمه شده آن به فارسی نیز به دلیل نداشتن سلامت و روانی کافی (که بیشتر برخاسته از خصوصیات متن اصلی است) و در عین حال ناقص بودن نسبت به کل مجموعه، پاسخی به نیاز خوانندگان یک دوره از تاریخ ایران نداد. اما این همه از ارزش پژوهشی این مجموعه برای اهل تاریخ چیزی کم نکرده و نمی‌کند.

در سال‌هایی که تاریخ ایران کمبریج گمردآوری و چاپ می‌شد، البته بعضی نوشته‌های محققان ایرانی هم به بازار کتاب عرضه شدند. کتاب‌هایی از قبیل «تاریخ کامل ایران» نوشته عبدالله رازی (در ۱ جلد) و «تاریخ ده هزار ساله ایران» تألیف عبدالعظیم رضایی (در ۶ جلد)، که بیشتر به ارائه گزارشی معمولی و تقریباً تکراری از رویدادهای تاریخ ایران پرداختند و کمیت آن به عنوان یک دوره از تاریخ ایران، بر جنبه تحلیلی و روشنگرانه آنها غلبه داشت.

استاد فرزانه دکتر عبدالحسین زرین کوب نیز از کسانی است که از حدود چهل سال پیش اندیشه تدوین یک دو کتاب به نام‌های «تاریخ مردم ایران پیش از اسلام» و «تاریخ مردم ایران بعد از اسلام» (تاریخ ایران بعد از اسلام) شروع کرد و البته هر کدام حاصل سال‌ها مطالعه و تحقیق در منابع و مأخذ بی‌شمار بود. زرین کوب در این دو کتاب تاریخ مستند و

نسبتاً مفصل از ایران تا قرن چهارم هجری را عرضه کرد. از آن پس (دهه ۴۰ شمسی) خوانندگان آثار زرین کوب که به روال معمولی، مسحور قلم شیوا و شیوه متناسب تاریخ نگاری او شده بودند، بیش از سی سال در انتظار چاپ دنباله این تاریخ به سر بردند و این زمان طولانی را با توجیهاتی همچون پشیمان شدن او از ادامه کار، گرفتاری‌های خواسته با ناخواسته او را در کارهای دیگر و ... برگزار کردند.

سرنجام در سال‌های ۵- ۱۳۷۴ ظاهرأ گاسه صبر زرین کوب هم مانند بقیه لبریز شد و چاپ مجموعه‌ای سه جلدی از او به همه انتظارات و ابهامات پاسخ داد. اما این اثر تازه با آن چاپ شده‌های قبلی متفاوت بود. آنچنانکه نمی‌توان اینها را دنباله آنها دانست. برعکس این بار زرین کوب قالبی دیگر برای کار خود در پیش گرفت که نوشته پیشین را هم در آن ریخت و تا پایان تاریخ معاصر ادامه‌اش داد.

دکتر زرین کوب دوره سه جلدی جدید را که عنوان قبلی آنها را «روزگاران» گذاشته بدین ترتیب تنظیم کرده است: جلد اول: روزگاران ایران (گذشته باستانی ایران جلد دوم؛ دنباله روزگاران ایران (از پایان ساسانیان تا پایان تیموریان) جلد سوم: روزگاران دیگر (از صفویه تا عصر حاضر)

در جلد نخست مباحثی به ترتیب زیر آمده است: در فصل اول (گذرگاه حوادث) مؤلف به تبیین موقعیت جغرافیایی سرزمین ایران و توانمندی‌ها و کاستی‌های طبیعی آن پرداخته و در ضمن آن اشاراتی به زندگی ساکنان ایران پیش از آمدن آریایی‌ها دارد. اما چنین پیدا است که در واقع منظور مؤلف از تاریخ «ایران» دقیقاً برگرفته از همین نام و بنابراین بررسی تاریخ ایران از زمان مهاجرت آریایی‌ها به بعد بوده است. در فصل دوم (دوران مادها) به چگونگی شکل‌گیری و فراز و نشیب حکومت مادها و اوضاع عمومی ایران در زمان این سلسله پرداخته شده است. فصل سوم (طلوع هخامنشیان) شامل تاریخ ایران از ابتدای تأسیس دولت هخامنشی تا زمان داریوش یکم است. در فصل چهارم (هخامنشیان در اوج) عصر داریوش و خشایارشا به عنوان دوران اقتدار حکومت هخامنشی و شکوفایی تمدنی بررسی شده است. فصل پنجم (هخامنشیان در انحطاط) سرنوشت این دولت پس از خشایارشا تا پایان فتوحات اسکندر و مرگ وی را در بر می‌گیرد. فصل ششم (سلوکیان) به اوضاع ایران در زمان سلسله سلوگی اختصاص دارد در فصل هفتم (اشکانیان و احیای ایران) چگونگی قدرت‌یابی پارت‌ها و رویدادها و تحولات سیاسی - فرهنگی عصر حکومت آنان شرح داده شده است که البته در مقایسه با دوره‌های هخامنشی و ساسانی و با توجه به طول مدت حکومت پارت‌ها سهم این دوره در کتاب ناچیز به نظر می‌رسد. مؤلف در فصل هشتم (ساسانیان با اتحاد با آتشگاه) به بررسی روند شکل‌گیری دولت ساسانی از نخستین تکاپوهای آنان در پارس تا پادشاهی شاپور دوم پرداخته است. فصل نهم (ساسانیان؛ کشمکش با بازرگان) شامل دوره

مابین شاپور دوم تا خسرو اول (انوشیروان) می‌باشد و فصل دهم (ساسانیان؛ اوج و فرود) دوره انوشیروان و جانشینانش تا یزدگرد سوم و سرانجام سقوط دولت ساسانی را در بردارد. در فصل یازدهم (افول یک عصر درخشان) مؤلف کوشیده تمدن ایرانی در عصر ساسانی را به عنوان تمدنی در مجموع مترقی، شکوفا و کم‌نظیر تبیین کند. بالاخره در فصل دوازدهم (پایان و کارنامه) جمع‌بندی مختصری از تمامی تاریخ ایران باستان با تکیه بر دستاوردهای مهم این دوران ارائه گردیده است. علاوه بر نوع و شیوه مطالب مطرح شده در متن هر فصل موضوع دیگری که جلب توجه می‌کند تقسیم‌بندی مباحث این جلد (و نیز جلد‌های بعدی) از نظر مؤلف است. چنانکه هر فصل، دوره زمانی مشخصی با ویژگی‌های خاص را تداعی می‌کند. زرین‌کوب همچنین تعبیری خاص از تاریخ ایران در دوران باستان دارد و از این دوران با عنوان «دوران نیت هویت ایرانی» یاد می‌کند. (ج ۱، ص ۶)

جلد دوم کتاب شامل بررسی تاریخ ایران از زمان ورود اسلام تا پایان دوره تیموریان است. فصل‌های آن از این قرارند: ۱- سال‌های سرنوشت ۲- خراسان و بغداد ۳- سامانیان، غزنویان و میراث آنها ۴- رستاخیز گیل و دیلم ۵- سلجوق نامه ۶- مغول و ایلخانان ۷- ملوک طوایف ۸- تیمورنامه

منظور از «سال‌های سرنوشت» تاریخ ایران از زمان فتح آن به وسیله اعراب مسلمان تا اوایل قرن سوم هجری یعنی زمان تشکیل دولت‌های مستقل در ایران است. «خراسان و بغداد» عنوان مختصر فصلی است که در ذیل آن به تاریخ دودمان‌های طاهری، صفاری و علوی (طبرستان) پرداخته شده است. در این دو فصل مؤلف به طور ویژه تأثیر تمدن و فرهنگ ایرانی بر تاریخ بزرگ اسلامی را مورد توجه قرار داده است. فصل سوم در بردارنده تاریخ دوره‌های سامانیان و غزنویان و فصل چهارم ناظر بر دوره‌های آل زیار و آل بویه است. «سلجوق‌نامه» شامل تاریخ سلجوقیان و خوارزمشاهیان هر دو است و برای دومی فصل جداگانه در نظر گرفته نشده است. در فصل ششم تاریخ مغول در ایران تا پایان عصر ایلخانان مطرح شده است. فصل هفتم به توصیف اوضاع عمومی ایران و حکومت‌های محلی در قرن هشتم هجری اختصاص داده شده است و در فصل پایانی عبارت از تاریخ عصر تیمور و جانشینانش می‌باشد. مؤلف این ۹ قرن موضوع جلد دوم را «دوران حفظ هویت ایرانی» نام داده است. (ج ۱، ص ۶)

سرانجام جلد سوم و پایانی «روزگاران» به بررسی تاریخ ایران از دوره صفوی تا عصر حاضر می‌پردازد. مباحث این جلد که در دنباله فصل‌های جلد قبلی مرکب شده عبارتست از: ۹- «ایران در بحران» مشتمل بر توصیف و تحلیل اوضاع ایران در آستانه تشکیل دولت صفوی ۱۰- «صفویه؛ عظمت و انحطاط» که مروری سریع و تجلیل‌گونه بر تاریخ عصر صفوی از ابتدا تا انتهاست. ۱۱- «عصر وحشت» که منظور از آن دوره مابین سقوط دولت صفوی تا تأسیس حکومت قاجاریه

و بنابراین تاریخ حکومت نادرشاه (افشاریه) و کریم‌خان زند (زندیه) است. ۱۲- «آغاز دوران قاجار». فصلی شامل تاریخ قاجاریه در دوران آقامحمدخان، فتحعلی‌شاه و محمدشاه. ۱۳- «کشمکش با غرب» شامل تاریخ قاجاریه از عصر ناصری تا پایان حکومت آنان. ۱۴- «قاجار و مشروطه» عنوان فصلی است درباره انقلاب مشروطیت ایران و ۱۵- «بعد از قاجار» که مروری سریع بر تاریخ دوره پهلوی است. آخرین فصل از جلد سوم (۱۶) هم در بردارنده یک جمع‌بندی اجمالی و کلی و در عین حال گویا از مطالب هر سه جلد می‌باشد. زرین‌کوب عصر ما بین صفویه تا زمان حاضر را «دوران استعراق در هویت ایرانی» نامیده است (ج ۱، ص ۶).

هریک از جلد‌های سه‌گانه «روزگاران» دارای یک کتابنامه گزیده و یادداشت‌های مربوط به فصل‌های مختلف است. یادداشت‌ها بیشتر شامل ارائه توضیحاتی درباره بعضی مطالب متن کتاب و گاه ارجاع به منابع می‌باشد. در این کتاب بنابه دلایلی که اشاره خواهد شد، مؤلف قصد آن نداشته که منابع و مآخذ را در هر مورد در پاورقی و یادداشت‌های پایانی بیاورد.

دکتر زرین‌کوب در «روزگاران» کوشش کرده تا یک دوره اجمالی اما در عین حال مستند و گویا از تاریخ ایران در اختیار خوانندگان قرار دهد و این را باید مهمترین هنر او دانست. وی ضمن توجه به سرنخ‌ها و نقاط عطف در تاریخ ایران بر پایه اسناد و مدارک معتبر، از واقعیت مهمی به نام «حوصله و وقت خواننده» (و احتمالاً خود) غافل نبوده است و در جمع این دو اهتمام ورزیده است. مخاطبان اصلی او همه علاقه‌مندان به دریافت یک دورنمای کلی و روشن از تاریخ سه هزار ساله ایران هستند و نه مورخان حرفه‌ای و پژوهشگران و طبیعی است که نباید این مخاطبان را در پیچ و خم قواعد روش تحقیق و جزئیات رویدادها گرفتار کرد. مؤلف خود این رویه را چنین وصف می‌کند: «دورنمای گذشته کوتاه و گذرنده است اما سراسری و شتابکارانه نیست؛ رویدادها به اجمال در بیان می‌آید اما بیان در حد ممکن از تأمل خالی نیست.» (ج ۱، ص ۵)

آنچه کار زرین‌کوب را از کارهای مشابه متمایز می‌کند این است که وی در واقع چکیده یک تحقیق مفصل و مستند را به خواننده خود ارائه می‌کند (که امیدواریم آن مفصل نیز روزی چاپ شود) چنانکه گویی منتهای نظر او چیزی بسیار فراتر از این بوده است و حال از سر مقتضیات به این تألیف تن داده است.

ویژگی دیگر نوشته او این است که برخلاف بسیاری دوره نویس‌های قبلی از تاریخ ایران، دربند تاریخ سلسله‌ای و دومانی و در نتیجه ارائه یک حدیث مکرر گرفتار نیامده و تاریخ سیاسی را به شکل کلی و البته با دیدگاهی مناسب، بستری برای ارائه یک بررسی سیاسی، اجتماعی و تمدنی قرار داده است. از این جهت در «روزگاران» تاریخ سیاسی، نظامی، دیپلماتی، تمدنی، فرهنگی و رجال همه به نحوی جلوه پیدا کرده است. قسمت عمده مباحث نیز صرف تحلیل وقایع و تعیین روابط علت و معلولی در توالی آنها شده و اگر هم از

روزگاران

۳- روزگاران دیگر
از صفویه تا عصر حاضر

تألیف:
دکتر عبدالحسین زرین‌کوب

روزگاران، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب،
۳ جلد، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۷۵

اشخاص و سنوئات و اتفاقات ذکری شده در این زمینه بوده است.

گذشته از سبک تاریخ‌نگاری، موضوع دیگری که البته در کارهای زرین‌کوب تازه نیست، اما در عالم نویسندگی این روزگار کمیاب است، قلم‌گیری و حکیمانه‌ای است که در نگارش این مجموعه به کار رفته است. آنچنانکه آشنایان با خود را به بسیاری مطالب نانوشته رهنمون می‌سازد. آنچه به اجمال می‌توان از تحلیل‌ها و جمع‌بندی‌های زرین‌کوب به دست آورد یکی این است که او گذشته طولانی ایران را علیرغم همه فراز و نشیب‌هایش دارای یک وحدت و استمرار و معنا می‌داند و به آن به چشم یک سلسله دوره‌های منقطع یا سقوط و صعود نمی‌نگرد و بنابراین دیدی خوشبینانه به تاریخ ایران داده. حاصل دیگر تأمل او این است که به نظر او تسامح و تعامل از رموز مهم در موفقیت‌های ایران و ایرانیان و تعصب و کینه‌ورزی عاملی مهم در ناکامی و انحطاط آنها در بعضی دوره‌ها بوده است.

بالاخره چنین پیداست که زرین‌کوب حرف‌های دیگری هم برای گفتن داشته که «مجال محدود» (ج ۱، ص ۵) و «خطاهای ناخواسته» (ج ۳، ص ۶) فرصت آوردن آنها را به او نداده است. ایامش پایدار، توفیقش روزافزون باد